

Type of Article (Research Article)

Analyzing The Mediating Role Of Social Responsibility In The Relationship Between Religiosity And Social Tolerance Among Citizens Of Tabriz

Leila Abdollahi Baktash: Department of Sociology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

***Mahmoud Elmi:** Department of Sociology, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Firuz Rad: Department of Social Sciences, Tehran Branch, Payam Noor University, Tehran, Iran.

Mehran Samadi: Department of Communication Sciences, Ta.C., Islamic Azad University, Tabriz, Iran.

Article Einfo

Received: 2025/08/31
Accepted: 2025/12/02
pp. 12-25

Keywords:

Social Tolerance
Religiosity
Social Responsibility
Citizens

Abstract

Social tolerance is a fundamental principle of human coexistence and a prerequisite for the realization of democracy and civilized life; therefore, identifying the direct and mediating factors influencing it is of particular importance. The present study aimed to examine the relationship between religiosity, social responsibility, and the level of social tolerance among citizens of Tabriz. The research method is applied in purpose and survey-based in terms of approach. The statistical population comprised all citizens of Tabriz aged 18 to 70 in 2024 (1403 SH), totaling 1,070,375 individuals. Using Cochran's formula, a sample size of 384 respondents was determined. Stratified random sampling proportional to municipal districts was employed. Data were collected through standard and researcher-developed questionnaires. Data analysis was conducted using Pearson correlation, confirmatory factor analysis, and structural equation modeling in SPSS and AMOS software. The findings indicated that religiosity has a positive and significant effect on both social tolerance and social responsibility ($p < 0.05$). Moreover, social responsibility exerts a positive and significant effect on social tolerance and plays an effective mediating role in the relationship between religiosity and tolerance. These results underscore the importance of strengthening religious values and social responsibility to enhance tolerance within society.

Citation: Abdollahi Baktash, Leila. Elmi, Mahmoud. Rad, Firuz. Samadi, Mehran. (2025). Analyzing The Mediating Role Of Social Responsibility In The Relationship Between Religiosity And Social Tolerance Among Citizens Of Tabriz. *Journal of Socio-Cultural Changes*, 22(3), Serial No. 88, 12-25.

DOI:

***Corresponding Author:** Mahmoud Elmi

E-mail Address: elmim@iaut.ac.ir

Tel: +989144131566

Extended Abstract

Introduction

In contemporary societies, collective life unfolds within a broad spectrum of ethnic, religious, and cultural diversity, requiring the capacity for wise engagement with plurality. As a socio-cultural quality, social tolerance functions as a key mechanism for transforming differences into opportunities and preventing social tensions. Tolerance is achieved when individuals, instead of resorting to rejection or confrontation, engage in understanding, acceptance, and respect toward others—capacities rooted in psychological and social foundations that are strengthened through socialization and everyday interactions. Within this context, religiosity—an influential component of personal and collective identity—can, through concepts such as compassion, human dignity, and moral responsibility, facilitate the formation of tolerant attitudes, provided that religion is understood at its ethical and humanistic levels rather than through formalistic interpretations. However, the influence of religiosity on tolerance does not operate solely in a direct manner; rather, it is shaped through mediating mechanisms such as social responsibility, which shifts individuals from self-interest toward commitment to the common good and promotes empathetic and participatory behaviors. Hence, it may be assumed that religiosity, by fostering ethical and social obligation, strengthens attitudes grounded in coexistence and acceptance. This study, by focusing on this relationship, seeks to explain how religiosity, through the lens of social responsibility, influences social tolerance among the citizens of Tabriz and which psychosocial mechanisms play the most significant roles in this process.

Methodology

This study is applied in purpose and employs a survey method with a cross-sectional design. The statistical population consisted of all individuals aged 18 to 70 residing in Tabriz in 2024 (1403 SH). According to the 2016 census, this population comprised approximately 1,070,375 individuals. Using Cochran's formula with a 5% margin of error and 95% confidence level, a sample size of 384 respondents was calculated. Stratified random sampling proportional to municipal districts was applied. Samples were collected anonymously from public spaces such as parks, shopping centers, and high-traffic urban areas. Data collection tools included three standardized and researcher-developed questionnaires: a Social Tolerance Questionnaire with 33 items on a five-point Likert scale covering four dimensions (religious, ethnic, political, and moral); a Religiosity Questionnaire with 24 items across four dimensions (sensitivity, belief, practice, and consequence); and a Social Responsibility Questionnaire containing 25 items and five dimensions (collective, cultural, political, economic, and environmental). Instrument validity was confirmed using face validity, and reliability was assessed using Cronbach's alpha, yielding coefficients of 0.713 for social tolerance, 0.845 for religiosity, and 0.871 for social responsibility, indicating satisfactory reliability. Hypotheses were tested through Pearson correlation and structural equation modeling using a bootstrapping approach. All analyses were conducted in SPSS (version 25) and AMOS (version 22).

Results and Discussion

The results reveal that the three primary variables—religiosity, social responsibility, and social tolerance—followed a normal distribution within the population of Tabriz, and their mean values were above the moderate level. Confirmatory factor analysis indicated that all items exhibited factor loadings above 0.4, and model-fit indices fell within acceptable or desirable ranges, thus confirming construct validity. Descriptive analyses further showed that citizens demonstrated considerable levels of participation and acceptance across all dimensions of tolerance (religious, ethnic, political, and moral) and all dimensions of social responsibility (collective, cultural, political, economic, and environmental). Normality tests and model-fit assessments confirmed the adequacy and robustness of the measurement instruments, providing a solid foundation for analyzing inter-variable relationships. Overall, the findings indicate that religiosity—through its belief-based, emotional, ritualistic, and consequential components—and social responsibility—through its five functional dimensions—exhibits a coherent relationship with the overall structure of tolerance, thereby validating the research's theoretical framework. The final results of the study indicate that religiosity and social responsibility play significant roles in enhancing social tolerance among the citizens of Tabriz. This influence is realized through the internalization of collectivist values, civic ethics, and a strengthened sense of commitment to society. In essence, the stronger an individual's religious beliefs and obligations, the greater their tendency toward accepting others, engaging constructively with diverse groups, and avoiding social conflict. Social responsibility, as a mediating mechanism, reinforces this relationship by showing that responsible individuals adhere more strongly to justice, solidarity, and collective rights. These findings, while supporting the study's theoretical model, underscore the importance of strengthening moral capital and cultural values rooted in religion and community. They also offer a foundation for social, educational, and cultural policymaking aimed at promoting peaceful coexistence and reducing identity-based tensions in multicultural societies such as Tabriz.

تحلیل نقش میانجی مسئولیت پذیری اجتماعی در رابطه دین داری و مدارای اجتماعی شهروندان تبریز

لیلا عبدالهی بکتاش: گروه جامعه‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

*محمود علمی: گروه جامعه‌شناسی، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

فیروز راد: گروه علوم اجتماعی، واحد تهران، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

مهران صمدی: گروه علوم ارتباطات، واحد تبریز، دانشگاه آزاد اسلامی، تبریز، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
مدارای اجتماعی یکی از اصول بنیادین زیست انسانی و پیش‌نیاز تحقق دموکراسی و زندگی متمدن است؛ ازاین‌رو، شناسایی عوامل مستقیم و میانجی‌گر مؤثر بر آن اهمیت ویژه‌ای دارد. پژوهش با هدف بررسی ارتباط میان دین‌داری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و میزان بروز مدارای اجتماعی در میان شهروندان تبریز انجام شد. روش تحقیق از نظر هدف کاربردی و از نوع روش، پیمایشی است. جامعه آماری شامل کلیه شهروندان ۱۸ تا ۷۰ ساله تبریز در سال ۱۴۰۳ شمسی به تعداد ۱۰۷۰۳۷۵ نفر بود که براساس فرمول کوکران، حجم نمونه ۳۸۴ نفر تعیین شد. نمونه‌گیری به‌صورت تصادفی طبقه‌ای و متناسب با مناطق شهرداری انجام گرفت. ابزار گردآوری داده‌ها پرسش‌نامه‌های استاندارد و محقق ساخته بود. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از آزمون همبستگی پیرسون، تحلیل عاملی تأییدی و مدل‌سازی معادلات ساختاری در نرم‌افزارهای SPSS و Amos انجام شد. یافته‌ها نشان داد دین‌داری تأثیر مثبت و معناداری بر مدارای اجتماعی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دارد ($p < 0/05$). همچنین مسئولیت‌پذیری اجتماعی اثر مثبت و معناداری بر مدارای اجتماعی داشته و نقش میانجی مؤثری در رابطه میان دین‌داری و سطح مدارای ایفاء می‌کند. این نتایج بر اهمیت تقویت ارزش‌های دینی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی در جهت ارتقای مدارای جامعه دلالت دارد.	تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱ شماره صفحات: ۱۲-۲۵
	واژگان کلیدی: مدارای اجتماعی دین‌داری مسئولیت‌پذیری اجتماعی شهروندان

استناد: عبدالهی بکتاش، لیلا، علمی، محمود، راد، فیروز، صمدی، مهران. (۱۴۰۴). تحلیل نقش میانجی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در رابطه دین‌داری و مدارای اجتماعی شهروندان تبریز. فصلنامه تغییرات اجتماعی-فرهنگی، دوره ۲۲، شماره ۳؛ (پیاپی ۸۸)، ۱۲-۲۵.

DOI:

مقدمه

در جوامع معاصر، یکی از بنیادی‌ترین ضرورت‌ها، توانایی زیستن در کنار یکدیگر در بستر تفاوت‌های گسترده قومی، مذهبی و فرهنگی است. تجربه زیست جمعی نشان می‌دهد که پایداری اجتماعی نه محصول یکسان‌سازی، بلکه نتیجه ظرفیت جامعه برای مواجهه خردمندانه با تکثر است. در این میان، «مدارای اجتماعی»، به‌عنوان کیفیتی در ساحت فرهنگ و روابط انسانی، نقشی اساسی در تبدیل تنوع به فرصت و جلوگیری از تبدیل اختلاف‌ها به تنش دارد. مدارا به‌معنای فاصله‌گرفتن از واکنش‌های شتاب‌زده، پذیرش وجود دیدگاه‌های متفاوت و به رسمیت شناختن حق زیستن دیگران در جهان متکثر است؛ ظرفیتی که نه تنها روابط میان افراد، بلکه صورت‌بندی نظم اجتماعی را نیز شکل می‌دهد (اونق، حقی، صوفی‌خجسته، ۱۳۹۸: ۱۰۵؛ پاک‌زمان‌قمی، نیازی، ۱۴۰۰: ۱۵۵). مدارا هنگامی معنا می‌یابد که انسان در برابر تفاوت، نه به حذف یا طرد، بلکه به فهم و پذیرش روی آورد. چنین ظرفیتی، بنیانی روان‌شناختی و اجتماعی دارد؛ زیرا افراد در مواجهه با دیگری، ارزش‌ها و هویت خود را در معرض آزمون قرار می‌دهند. از این رو، مدارای اجتماعی تنها یک خلق فردی نیست، بلکه سازوکاری برای تنظیم روابط جمعی است؛ سازوکاری که از خلال آن، جامعه می‌آموزد چگونه شکاف‌ها را مدیریت و تبدیل به گُش‌های سازنده کند. توانایی تحمل تفاوت، ریشه در تربیت اجتماعی دارد و در فرایند تعاملات روزمره، از خانواده تا جریان‌های فرهنگی و نهادی، تقویت یا تضعیف می‌شود. این ظرفیت، امکان می‌دهد که جامعه به‌جای حرکت به‌سوی تقابل، به سمت زیست مشترک، احترام متقابل و همکاری حرکت کند (Parvatiyar, Sheth, 2023: 788). طوری که «دین‌داری»، به‌عنوان بخشی تعیین‌کننده از هویت فردی و جمعی، می‌تواند یکی از منابع شکل‌گیری نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی باشد. آموزه‌های دینی، چه در سطح باور و چه در سطح عمل، معمولاً حامل مفاهیمی همچون شفقت، مهربانی، احترام به کرامت انسان و مسئولیت اخلاقی در برابر دیگران‌اند؛ مفاهیمی که در ذات خود، با روح مدارا همسو هستند. هنگامی که دین، به‌جای صورت‌گرایی، به‌معنای اخلاقی و انسانی خود نزدیک شود، قابلیت آن را دارد که افراد را به پذیرش تفاوت‌ها، همدلی با دیگران و نگاه غیرخصمانه به جهان سوق دهد. دینداری می‌تواند یکی از سرچشمه‌های تحول در نگرش افراد نسبت به دیگری و عاملی برای ارتقای ظرفیت‌های مداراجویانه باشد (نیکخواه، ۱۴۰۰: ۱۴۵؛ یزدان‌پناه، حکمت، ۱۳۹۳: ۱۳۵). با این حال، اثر دینداری بر مدارای اجتماعی، همواره به‌صورت مستقیم و یگانه عمل نمی‌کند، بلکه از طریق سازوکارهای روانی-رفتاری و اجتماعی متعددی معنا می‌یابد. در میان این سازوکارها، «مسئولیت‌پذیری اجتماعی»، جایگاهی ویژه دارد زیرا هنگامی که فرد خود را در قبال جامعه، رفاه دیگران و پیامدهای کنش‌هایش مسئول بداند، رابطه‌اش با دیگران شکل تازه‌ای به خود می‌گیرد. مسئولیت‌پذیری اجتماعی، فرد را از مرز منفعت شخصی عبور می‌دهد و او را به مشارکت‌گری تبدیل می‌کند که به انسجام و خیر جمعی می‌انديشد (Junaidi, Wicaksono, Hamka, 2022: 1788). بدین ترتیب، می‌توان فرض کرد که دینداری، از طریق تقویت حس تعهد اخلاقی و اجتماعی، افراد را به الگوهای رفتاری متکی بر فهم، همزیستی و پذیرش سوق می‌دهد. این سازوکار، مسئولیت‌پذیری اجتماعی را به حلقه واسطی میان هویت دینی و کنش اجتماعی بدل می‌کند؛ حلقه‌ای که نقش آن در فهم رابطه میان دینداری و مدارای اجتماعی، تاکنون کمتر به‌صورت ساختاری موردتحلیل قرار گرفته است. پژوهش حاضر با تمرکز بر دربی آن است که نشان دهد - چگونه دینداری می‌تواند در پرتو مسئولیت‌پذیری اجتماعی، به شکل‌گیری نگرش‌های مداراجویانه در میان شهروندان کمک کند و چه سازوکارهای اجتماعی و روان‌شناختی در این میان بیشترین تأثیر را دارند؟ - تحلیل این ارتباط، می‌تواند در درک عمیق‌تری از فرایندهای شکل‌دهنده به انسجام اجتماعی، همبستگی و ظرفیت مدارا در جامعه شهری امروز مؤثر باشد و چشم‌اندازی برای برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی فراهم آورد.

پیشینه تحقیق

دینداری در تجربه اجتماعی انسان، یکی از سرچشمه‌های اصلی معنا، جهت‌گیری اخلاقی و تنظیم روابط انسانی به‌شمار می‌رود. هنگامی که دین در قالب نوعی زیست درونی و اخلاقی فهم می‌شود، به شکل‌گیری نگرشی کمک می‌کند که در آن انسان نه فقط نسبت به خود، بلکه بسته به دیگران نیز احساس تعهد می‌کند. در این شیوه از دینداری، فرد جهان را براساس مجموعه‌ای از ارزش‌های معنوی تفسیر می‌کند و این امر زمینه‌ای برای تقویت آرامش درونی، هم‌فکری با دیگران و توجه به کرامت مشترک انسانی ایجاد می‌کند. چنین رویکردی از دین معمولاً روابط انسانی را نرم‌تر می‌سازد و ظرفیت پذیرش تفاوت‌ها را افزایش می‌دهد (میرزائی و دیگران، ۱۴۰۲: ۱۹۱-۱۶۵). مسئولیت‌پذیری اجتماعی از پیامدهای مهم چنین فهمی از دینداری است. هنگامی که فرد جایگاه خود را

در برابر جامعه، دیگران و پیامدهای کنش‌هایش درک می‌کند، رفتار او از سطح منافع فردی فراتر می‌رود و به سمت تعهد اجتماعی گرایش پیدا می‌کند (امیری، کریمی، خدای، ۱۳۹۹: ۲۲۱-۱۸۳). مسئولیت‌پذیری اجتماعی در این معنای گسترده، نوعی توجه فعال به تأثیر رفتارها بر دیگران و احساس وظیفه نسبت به بهبود محیط اجتماعی است. این مفهوم براین اساس شکل می‌گیرد که انسان بخشی از یک کل بزرگتر است و انتخاب‌ها و رفتارهای او می‌تواند بر امنیت، آسایش و کیفیت روابط جمعی اثرگذار باشد (ایمان، مرادی، جالاییان‌بخشنده، ۱۳۸۹: ۱۱۷-۱۴۰). مدارای اجتماعی در پیوند با چنین ساختاری معنا پیدا می‌کند. مدارا زمانی شکل می‌گیرد که فرد در مواجهه با تفاوت‌ها، احساس تهدید نکند و بتواند حضور دیدگاه‌ها، سبک‌های زندگی و باورهای متفاوت را در جامعه به رسمیت بشناسد. این توانایی به طور مستقیم با احساس امنیت درونی، فهم متعادل از هویت، و ادراک مثبت از دیگران مرتبط است. فرد دارای ظرفیت مدارای اجتماعی، دنیای اجتماعی را میدان رقابت و حذف نمی‌بیند، بلکه عرصه‌ای می‌داند که در آن همزیستی و تفاهم می‌تواند ممکن باشند. چنین نگرشی سبب می‌شود روابط انسانی از منطق تقابل فاصله گرفته و به سوی گفت‌وگو و پذیرش حرکت کند (Afriksah, 2024: 29-36). دینداری اخلاقی، بستر پیدایش حس مسئولیت نسبت به جامعه را تقویت می‌کند و این حس مسئولیت، زمینه‌ای برای پذیرش تفاوت‌ها و رفتار مداراگرانه فراهم می‌آورد. دینداری بر جنبه‌های اخلاقی، معنوی و انسانی تأکید داشته باشد، می‌تواند فرایندی را رقم بزند که طی آن فرد درک عمیق‌تری از نقش خود در جامعه پیدا کرده و نسبت به حضور و حقوق دیگران آگاه‌تر و پذیراتر شود (Rashid, 2023: 35-44).

ادبیات و مبانی نظری

دین‌داری به عنوان یک سازه چندبعدی، فراتر از انجام مناسک ظاهری در نظر گرفته می‌شود و ابعاد شناختی، عاطفی، رفتاری و پیامدی را دربرمی‌گیرد (پودینه، حسینی‌زاده، مهرام، ۱۳۹۷: ۹۶؛ فوکویاما، ۱۳۹۷: ۷۶). در چارچوب کلاسیک رادنی و ویلیام استارک^۱ و پیتر گلیک^۲ دین‌داری شامل پنج مؤلفه باور، تجربه، عمل، دانش و پیامد است؛ که هر یک بخشی از نحوه ادراک و زیست دینی فرد را تبیین می‌کنند. در رویکردهای جدیدتر، وجوه روان‌شناختی و اجتماعی دین‌داری اهمیت بیشتری یافته و تجربه دینی در ارتباط با هویت، معناجویی و پیوند فرد با اجتماع تحلیل می‌شود. دین‌داری در این سطح، توانایی اثرگذاری بر نظام اخلاقی افراد و شکل‌دهی به نگرش‌های بین فردی را دارد. ارزش‌هایی همچون همیاری، گذشت، احترام متقابل و توجه به عدالت که معمولاً در میان افراد دین‌دار تقویت می‌شود به عنوان پایه‌های اصلی برای شکل‌گیری مدارای اجتماعی مطرح‌اند. این ارزش‌ها در ادبیات جامعه‌شناسی دین، دین‌داری را به مثابه منبع انسجام اجتماعی، هویت جمعی و تقویت سرمایه اخلاقی معرفی می‌کنند (Jang, Johnson, 2024: 49). مدارا به عنوان پذیرش عقلانی و اخلاقی تفاوت‌ها تعریف می‌شود؛ مفهومی که حضور و حق زیست گروه‌های مختلف در جامعه را به رسمیت می‌شناسد. مدارای اجتماعی از ارکان زیربنایی جوامع چندفرهنگی و توسعه‌یافته است و به مثابه شاخصی برای بلوغ اجتماعی و عقلانیت مدنی تلقی می‌شود (قاسمی، بارسار، فتحی، ۱۳۹۷: ۱۹۱؛ کوزر، ۱۳۹۳: ۴۷). جان راولز^۳، در نظریه عدالت، مدارا پیش شرط صلح پایدار و زیست مشترک در جامعه‌ای متکثر است. او بر «برابری عقلانی»، تأکید دارد. یعنی پذیرش منطقی حق دیگران برای متفاوت‌بودن. یورگن هابرماس^۴، این رویکرد را با تأکید بر «عقلانیت ارتباطی»، بسط می‌دهد و باور دارد که مدارا در بستر گفت‌وگو، تفاهم و تعامل اجتماعی شکل می‌گیرد. از منظر روان‌شناختی، مدارا با ویژگی‌هایی چون همدلی، ذهن‌آگاهی، پذیرش تجربه‌های جدید و تحمل ابهام پیوند دارد و این ویژگی‌ها می‌توانند در بستر نهادهای اجتماعی مانند دین، خانواده و آموزش رسمی تقویت شوند (Alshehri, Fotaki, Kauser, 2021: 569). مسئولیت‌پذیری اجتماعی یکی از مؤلفه‌های اساسی در تحلیل رفتار اخلاقی و مدنی افراد است و به مجموعه‌ای از تعهدات فرد در قبال جامعه، محیط‌زیست، دیگران و پیامدهای کنش‌های اجتماعی اشاره دارد. در نگاه سنتی به مسئولیت اجتماعی، تمرکز اصلی بر رعایت قوانین و اخلاق عمومی، توجه به ذی‌نفعان و پایبندی به ارزش‌های اجتماعی است. در تعاریف نوین، مسئولیت‌پذیری اجتماعی به سان رویکردی داوطلبانه و چندبعدی در نظر گرفته می‌شود که سازمان‌ها و افراد براساس آن در جهت ارتقای کیفیت زندگی اجتماعی، حمایت از محیط‌زیست و ایجاد اثرات مثبت پایدار تلاش می‌کنند (محمدشفیعی، احمدزاده،

^۱ Rodney William Stark

^۲ Peter Glick

^۳ John Rawls

^۴ Jürgen Habermas

۱۳۹۶: ۳۸؛ میرمحمدی، حقیقتیان، جهانبخش، ۱۳۹۵: ۱۵۶). این رویکرد با افزایش اعتماد عمومی، ارتقای عملکرد و بهبود سرمایه اجتماعی همراه است. مسئولیت اجتماعی شامل وظایفی همچون پرهیز از آسیب‌رسانی به اجتماع، رفتار اخلاقی، عدم تبعیض و مشارکت مثبت در بهبود کیفیت زندگی است (Berkowitz, Bier, 2014: 75). به‌طوری‌که دیدگاه‌های سه‌گانه مسئولیت اجتماعی عبارت‌اند از: «کلاسیک»؛ بر حداکثرسازی سود و منافع اقتصادی تأکید دارد و مسئولیت اجتماعی را وظیفه مستقیم سازمان نمی‌داند. انتقادهای وارده بر این دیدگاه، تأکید آن بر سودمحوری و بی‌توجهی به ارزش‌های انسانی و پیامدهای اجتماعی است. «مسئولیت‌پذیری»؛ مدیران را در برابر گروه‌هایی که بر سازمان اثر می‌گذارند، مسئول می‌داند و بر ضرورت توجه به ذی‌نفعان تأکید دارد. و «عمومی»؛ سازمان را شریک جامعه و دولت می‌داند که باید در حل مسائل اجتماعی مشارکت فعال داشته باشد. از سویی در سطح فردی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی به تعبیر آلبرت بندورا^۵، در نظریه یادگیری اجتماعی، حاصل تعامل میان الگوهای اجتماعی، باورهای اخلاقی و سازوکارهای خودنظارتی است. افراد با مشاهده رفتارهای خیرخواهانه، عدالت‌محور و مشارکتی، این الگوها را درونی کرده و به رفتار مسئولانه دست می‌یابند. مطابق نظریه ارزش‌های جهانی شالوم/ج. شوارتز^۶، ارزش‌هایی چون نوع‌دوستی، برابری، امنیت اجتماعی و عدالت نقش اساسی در شکل‌دهی به رفتارهای اجتماعی دارند. مسئولیت‌پذیری اجتماعی موجب افزایش حساسیت فرد به حقوق دیگران، توجه به گروه‌های اقلیت، کاهش خشونت، تقویت همبستگی اجتماعی و نهایتاً افزایش مدارای اجتماعی می‌شود (Schwartz, 2012: 5).

مواد و روش تحقیق

پژوهش حاضر یک تحقیق کاربردی و به روش پیمایشی است و با توجه به معیار زمان، از نوع تحقیقات مقطعی به‌شمار می‌رود. جامعه آماری شامل کلیه افراد ۱۸ تا ۷۰ سال شهر تبریز در سال ۱۴۰۳ بود. براساس سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت این گروه سنی برابر با ۱۰۷۰۳۷۵ نفر برآورد شد. حجم نمونه با استفاده از فرمول کوکران و با در نظر گرفتن خطای نمونه‌گیری ۵ درصد و سطح اطمینان ۹۵ درصد، ۳۸۴ نفر تعیین گردید. روش نمونه‌گیری به صورت تصادفی طبقه‌ای و متناسب با مناطق شهرداری انجام شد. هر منطقه براساس حجم جمعیت، سهمی از نمونه کل دریافت کرد و نمونه‌گیری از محیط‌های عمومی شامل پارک‌ها، اماکن عمومی و مراکز خرید صورت گرفت تا ناشناختگی نمونه‌ها حفظ شود. ابزار گردآوری داده‌ها شامل پرسش‌نامه‌های استاندارد و محقق‌ساخته بود. (پرسش‌نامه مدارای اجتماعی) - شامل: ۳۳ سؤال در قالب طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای (۱ = کاملاً مخالف، تا ۵ = کاملاً موافق) و چهار بُعد مدارای مذهبی، قومی، سیاسی و اخلاقی را می‌سنجید. (پرسش‌نامه دین‌داری) - شامل: ۲۴ سؤال در قالب طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای و چهار بُعد حساسیتی، اعتقادی، عملی و پیامدی را اندازه‌گیری می‌کرد. (پرسش‌نامه مسئولیت‌پذیری اجتماعی) - شامل: ۲۵ سؤال در مقیاس لیکرت پنج‌گزینه‌ای و پنج مؤلفه جمعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و زیست‌محیطی بود. اعتبار ابزارها با روش اعتبار صوری و پایایی با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد. مقادیر آلفا برای متغیرهای مدارای اجتماعی، دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی به ترتیب برابر با ۰/۷۱۳، ۰/۸۴۵ و ۰/۸۷۱ بود که نشان‌دهنده پایایی مناسب ابزارها است. برای آزمون فرضیه‌ها از آزمون همبستگی پیرسون و مدل‌سازی معادلات ساختاری با روش بوت‌استرپینگ استفاده شد. کلیه محاسبات با نرم‌افزارهای SPSS نسخه ۲۵ و Amos نسخه ۲۲ انجام گرفت.

بحث و یافته‌های تحقیق

پژوهش حاضر در گستره‌ای از سطوح فردی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی به بررسی پیوند میان دین‌داری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مدارای اجتماعی پرداخته است. تمرکز اصلی تحلیل بر سطح فردی و نگرشی شهروندان است؛ به گونه‌ای که ابعاد درونی دین‌داری (باورها و ارزش‌ها)، احساس تعهد فرد به جامعه (مسئولیت‌پذیری اجتماعی) و میزان پذیرش و تعامل با دیگران (مدارای اجتماعی)، مورد‌اکاوی قرار گرفته‌اند. از منظر مفهومی، این پژوهش در مرز میان جامعه‌شناسی دین، جامعه‌شناسی اخلاق و روان‌شناسی اجتماعی قرار دارد و با نگاه تلفیقی نشان می‌دهد که چگونه باورهای دینی، در بستر درونی‌سازی ارزش‌های جمع‌گرایانه و

^۵ Albert Bandura

^۶ Shalom H. Schwartz

اخلاق مدنی، می‌توانند به تقویت مدارای اجتماعی منجر شوند. از لحاظ جغرافیایی، واکاوی در محدوده شهر تبریز انجام شده است؛ شهری که به‌عنوان یکی از مراکز مهم قومی، مذهبی و فرهنگی کشور، دارای ساختار اجتماعی متنوعی است. این تنوع، بستر مناسبی برای مطالعه تعامل میان دین، مسئولیت اجتماعی و مدارا فراهم می‌کند. همچنین، باتوجه به پیشینه دینی غنی و چالش‌های اجتماعی نوظهوری مانند تنش‌های فرهنگی و هویتی، بررسی این موضوع در تبریز می‌تواند الگوهای اجتماعی معناداری را آشکار سازد. در سطح نظری، گستره واکاوی جستار بر مفاهیم بنیادینی همچون سرمایه اخلاقی، ارزش‌های جمع‌گرایانه، کارکرد اجتماعی دین و انسجام مدنی استوار است و بر نقش واسطه‌ای مسئولیت‌پذیری اجتماعی به عنوان مکانیزم پیونددهنده میان دین‌داری و مدارا تأکید دارد.

در تحلیل داده‌ها از ۳۸۴ فرد موردبررسی ۱۹۷ نفر (۵۱/۳ درصد) مرد و ۱۸۳ نفر (۴۷/۷ درصد) زن بودند. ۱۳۴ نفر (۳۴ درصد) مجرد و ۲۳۸ نفر (۶۱ درصد) متأهل بودند. از نظر تحصیلات افراد موردبررسی ۲ نفر (۰/۵ درصد) ابتدایی، ۵ نفر (۱/۳ درصد) راهنمایی، ۶ نفر متوسطه (۱/۳ درصد)، ۱۱۱ نفر دیپلم (۲۸/۹ درصد)، ۴۸ نفر فوق‌دیپلم (۱۲/۵ درصد)، ۱۵۶ نفر لیسانس (۴۰/۶ درصد) و ۴۹ نفر فوق‌لیسانس و دکتری (۱۲/۸ درصد) بودند. به‌طوری‌که شاخص‌های توصیفی متغیرهای تحقیق و مؤلفه‌هایشان برپایه (جدول ۱)، گزارش شد. میانگین مدارای اجتماعی برابر ۱۲۳/۵۵، کمترین مقدار برابر ۸۲ و بیشترین مقدار برابر ۱۶۳ بود. میانگین دین‌داری برابر ۷۸/۳۸، کمترین مقدار برابر ۳۲ و بیشترین مقدار برابر ۱۱۵ بود. میانگین مسئولیت‌پذیری اجتماعی برابر ۸۰/۱۲، کمترین مقدار برابر ۳۲ و بیشترین مقدار برابر ۱۱۷ بود. شاخص‌های چولگی و کشیدگی متغیرها کمتر از یک بودند که نشان‌دهنده نرمال بودن توزیع متغیرها است.

جدول ۱. شاخص‌های توصیفی متغیرهای تحقیق- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

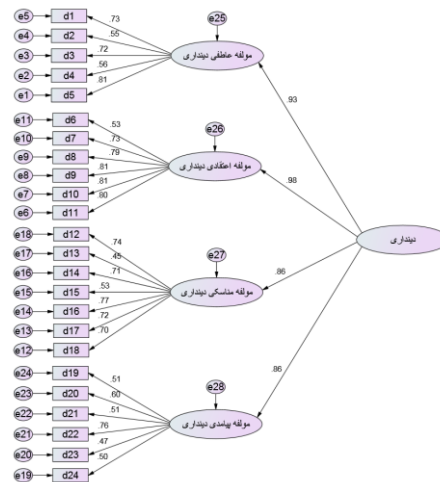
متغیرها	میانگین	انحراف معیار	چولگی	کشیدگی	مینیمم	ماکزیمم
مدارای اجتماعی	۱۲۳/۵۵	۱۶/۸۱	-۰/۱۹	-۰/۵۳	۸۲	۱۶۳
مدارای مذهبی	۲۵/۵۹	۴/۳۸	-۰/۱۸	-۰/۳۲	۱۴	۳۵
مدارای قومی	۳۴/۰۹	۵/۳۲	-۰/۳۹	-۰/۲۹	۲۱	۴۵
مدارای سیاسی	۳۵/۴۵	۵/۴۷	-۰/۳۷	-۰/۲۹	۲۱	۴۵
مدارای اخلاقی	۲۸/۴۵	۵/۵۸	-۰/۱۴	-۰/۲۲	۱۳	۴۰
دین‌داری	۷۸/۳۸	۱۷/۵۹	-۰/۱۰	-۰/۵۱	۳۲	۱۱۵
مؤلفه عاطفی دین‌داری	۱۷/۸۹	۴/۴۲	-۰/۴۶	-۰/۳۳	۷	۲۵
مؤلفه اعتقادی دین‌داری	۲۱/۷۰	۶/۱۸	-۰/۵۰	-۰/۳۴	۶	۳۰
مؤلفه مناسکی دین‌داری	۱۹/۶۴	۶/۴۷	-۰/۰۹	-۰/۵۳	۷	۳۵
مؤلفه پیامدی دین‌داری	۱۸/۹۳	۳/۷۱	۰/۱۲	-۰/۲۶	۱۰	۲۷
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۸۰/۱۲	۱۷/۷۹	-۰/۲۵	-۰/۱۵	۳۲	۱۱۷
بعد جمعی	۱۵/۵۷	۳/۷۶	-۰/۱۸	-۰/۲۸	۵	۲۵
بعد فرهنگی	۱۶/۲۹	۴/۰۷	-۰/۳۷	-۰/۲۳	۵	۲۵
بعد سیاسی	۱۵/۹۰	۴/۱۸	-۰/۳۳	-۰/۵۵	۶	۲۴
بعد اقتصادی	۱۶/۲۷	۴/۱۱	-۰/۲۴	-۰/۴۶	۵	۲۵
بعد زیست‌محیطی	۱۶/۰۹	۴/۳۷	-۰/۳۴	-۰/۴۸	۵	۲۵

برای بررسی نرمال بودن توزیع متغیرها از آزمون کولموگروف-اسمیرنوف استفاده و نتایج برپایه (جدول ۲)، است. باتوجه به سطوح معنی‌داری به‌دست آمده نتیجه گرفته می‌شود که متغیرهای مدارای اجتماعی، دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی دارای توزیع نرمال می‌باشند ($P > 0.05$).

جدول ۲. آزمون کولموگروف-اسمیرنوف- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

متغیرها	تعداد	آماره Z کولموگروف-اسمیرنوف	سطح معنی‌داری
مدارای اجتماعی	۳۸۴	۱/۰۱۴	۰/۲۵۵
دین‌داری	۳۸۴	۰/۸۲۹	۰/۴۹۸
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۳۸۴	۰/۹۵۳	۰/۳۲۴

برای بررسی مدل اندازه‌گیری دین‌داری، تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم در نرم‌افزار آموس گرافیک انجام شد. نتایج تحلیل، برپایه (شکل ۱) و (جدول ۳)، نشان داد بارهای عاملی تمامی گویه‌ها بیش از ۰/۴ و در سطح احتمال ۹۵ درصد معنادار هستند. همچنین نتایج برازش مدل، (جدول ۴)، نشان داد تمامی شاخص‌ها در حد مطلوب یا قابل قبول قرار دارند که تأییدکننده روایی سازه دین‌داری و مؤلفه‌های آن است.

شکل ۱. مدل اندازه‌گیری و بارهای عاملی گویه‌های مربوط به: دین‌داری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

جدول ۳. بارهای عاملی گویه‌های مربوط به دین‌داری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

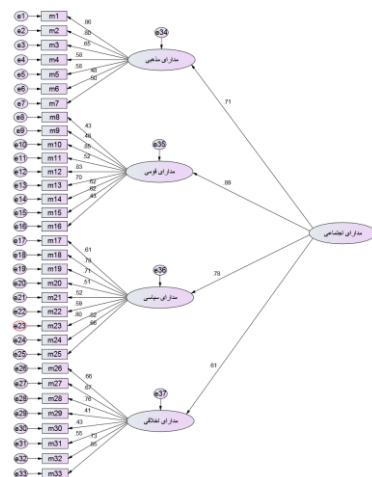
گویه	مؤلفه	شاخص	ضریب برآورد شده	خطای معیار برآورد	نسبت بحرانی	سطح معنی‌داری	ضریب برآورد استاندارد (بار عاملی)
	مؤلفه عاطفی	دین‌داری	۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۹۳۴
	مؤلفه اعتقادی	دین‌داری	۱/۰۹۲	۰/۰۷	۱۵/۶۵۵	۰/۰۰۱	۰/۹۸۴
	مؤلفه مناسکی	دین‌داری	۰/۸۱۱	۰/۰۶۵	۱۲/۴۳۱	۰/۰۰۱	۰/۸۵۹
	مؤلفه پیامدی	دین‌داری	۰/۵۵۷	۰/۰۶۴	۸/۷۰۷	۰/۰۰۱	۰/۸۵۹
۱d	مؤلفه عاطفی		۰/۸۴۶	۰/۰۵۶	۱۵/۱۴۲	۰/۰۰۱	۰/۷۲۶
۲d			۰/۶۱۱	۰/۰۵۶	۱۰/۸۴۲	۰/۰۰۱	۰/۵۴۸
۳d			۰/۸۳۷	۰/۰۵۶	۱۴/۹۷۴	۰/۰۰۱	۰/۷۲
۴d			۰/۷	۰/۰۶۳	۱۱/۰۳۷	۰/۰۰۱	۰/۵۵۷
۵d			۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۸۰۸
۶d	مؤلفه اعتقادی		۰/۴۷۶	۰/۰۴۵	۱۰/۶۰۱	۰/۰۰۱	۰/۵۳۷
۷d			۰/۸۱۱	۰/۰۵۱	۱۵/۷۶۱	۰/۰۰۱	۰/۷۳۳
۸d			۰/۹۷۸	۰/۰۵۶	۱۷/۵۱	۰/۰۰۱	۰/۷۹۴
۹d			۱/۰۱۶	۰/۰۵۶	۱۸/۰۹۸	۰/۰۰۱	۰/۸۱۴
۱۰d			۰/۹۴۶	۰/۰۵۲	۱۸/۰۶	۰/۰۰۱	۰/۸۱۳
۱۱d	مؤلفه مناسکی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۸۰۳
۱۲d			۱/۰۹۹	۰/۰۸۲	۱۳/۳۳۶	۰/۰۰۱	۰/۷۴۳
۱۳d			۰/۶۷	۰/۰۸۲	۸/۱۶۶	۰/۰۰۱	۰/۴۴۶
۱۴d			۱/۰۶۳	۰/۰۸۳	۱۲/۸۱۸	۰/۰۰۱	۰/۷۱۳
۱۵d			۰/۷۶۷	۰/۰۷۹	۹/۷۳۵	۰/۰۰۱	۰/۵۳۴
۱۶d	مؤلفه پیامدی		۱/۰۴۸	۰/۰۷۶	۱۳/۷۶۸	۰/۰۰۱	۰/۷۷
۱۷d			۱/۰۲۷	۰/۰۷۹	۱۳/۰۰۸	۰/۰۰۱	۰/۷۲۴
۱۸d			۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۶۹۸
۱۹d			۰/۹۹۶	۰/۱۳۷	۷/۲۷۳	۰/۰۰۱	۰/۵۰۷
۲۰d			۱/۰۴۹	۰/۱۳	۸/۰۴۶	۰/۰۰۱	۰/۶۰۱
۲۱d	مؤلفه پیامدی		۰/۹۹	۰/۱۳۶	۷/۲۵۶	۰/۰۰۱	۰/۵۰۵
۲۲d			۱/۶۶۳	۰/۱۸۵	۸/۹۹۷	۰/۰۰۱	۰/۷۶۱
۲۳d			۰/۹۱۹	۰/۱۳۲	۶/۹۶۷	۰/۰۰۱	۰/۴۷۵
۲۴d			۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۴۹۵

جدول ۴. شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری؛ دین‌داری- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

تفسیر	ملاک	میزان	شاخص برازش	
برازش مطلوب	کمتر از ۵	۳/۰۸	DF/CMIN	مطلق
غیرقابل قبول	بیشتر از ۰/۰۵	۰/۰۰۱	p-value x ^۲	
برازش مطلوب	بیش از ۰/۹۰	۰/۹۱	شاخص نیکویی برازش (GFI)	تطبیقی
قابل قبول	بیش از ۰/۹۰	۰/۸۸	شاخص توکر-لویس (TLI)	
برازش مطلوب	بیش از ۰/۹۰	۰/۹۰	شاخص برازش تطبیقی (CFI)	مقتصد
	کمتر از ۰/۰۸	۰/۰۷۸	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	
	بیشتر از ۰/۵	۰/۷۲	شاخص برازش مقتصد هنجار شده (PNFI)	

جهت بررسی مدل اندازه‌گیری سازه‌مدارای اجتماعی، نتایج تحلیل برپایه (شکل ۲) و (جدول ۵)، نشان داد بارهای عاملی تمامی گویه‌ها بیش از ۰/۴ و در سطح احتمال ۹۵ درصد معنادار هستند. همچنین نتایج برازش مدل، ارائه شده در (جدول ۶)، حاکی از آن

است که تمامی شاخص‌ها در حد مطلوب یا قابل قبول قرار دارند و مدل از برازش کافی برخوردار است. به این ترتیب، روایی سازه مدارای اجتماعی و مؤلفه‌های آن تأیید می‌شود.

شکل ۲. مدل اندازه‌گیری و بارهای عاملی گویه‌های مربوط به مدارای اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

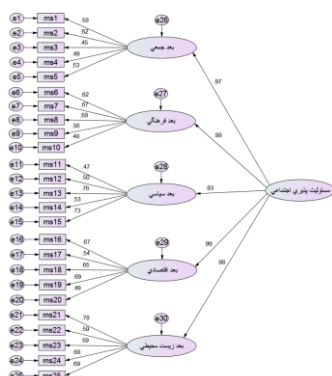
جدول ۵. بارهای عاملی گویه‌های مربوط به مدارای اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

گویه	مؤلفه	شاخص	ضریب برآورد شده	خطای معیار برآورد	نسبت بحرانی	سطح معنی‌داری	ضریب برآورد استاندارد (بار عاملی)
	مدارای مذهبی	مدارای اجتماعی	۱	-	-	-	۰/۷۰۷
			-۰/۶۵۳	۰/۰۹۳	۷/۰۳۶	۰/۰۰۱	-۰/۸۸۸
			-۰/۷۸۶	۰/۰۸۹	۸/۸۳۶	۰/۰۰۱	۰/۷۸
			-۰/۶۳۹	۰/۰۸	۷/۹۷۶	۰/۰۰۱	۰/۶۱۳
۱m	مدارای مذهبی		۱	-	-	-	-۰/۸۵۸
۲m			-۰/۹۲۴	۰/۰۵۲	۱۷/۸۹۸	۰/۰۰۱	-۰/۸۰۴
۳m			-۰/۷۷۵	۰/۰۵۷	۱۳/۶۴۸	۰/۰۰۱	-۰/۶۵۴
۴m			-۰/۶۳۵	۰/۰۵۴	۱۱/۸۴۲	۰/۰۰۱	-۰/۵۸۳
۵m			-۰/۶۴۷	۰/۰۵۵	۱۱/۶۹۹	۰/۰۰۱	-۰/۵۷۷
۶m			-۰/۵۸۲	۰/۰۶۱	۹/۴۸۷	۰/۰۰۱	-۰/۴۸۲
۷m			-۰/۶۴۹	۰/۰۶۵	۹/۹۸۸	۰/۰۰۱	-۰/۵۰۵
۸m	مدارای قومی		۱	-	-	-	-۰/۴۲۹
۹m			۱/۰۴۷	۰/۱۵۸	۶/۶۳۴	۰/۰۰۱	-۰/۴۷۷
۱۰m			۱/۸۵۳	۰/۳۲	۸/۴۳۶	۰/۰۰۱	-۰/۸۵۳
۱۱m			۱/۰۳۷	۰/۱۵	۶/۹۲۳	۰/۰۰۱	-۰/۵۱۶
۱۲m			۱/۷۶۹	۰/۲۱۱	۸/۳۷۸	۰/۰۰۱	-۰/۸۳۲
۱۳m			۱/۶۴۲	۰/۲۰۷	۷/۹۳۴	۰/۰۰۱	-۰/۷۰۳
۱۴m			۱/۲۸۶	۰/۱۷۱	۷/۵۳۵	۰/۰۰۱	-۰/۶۱۷
۱۵m			۱/۱۵۵	۰/۱۵۳	۷/۵۴۲	۰/۰۰۱	-۰/۶۹۹
۱۶m			-۰/۷۹۶	۰/۱۲۸	۶/۲۲۵	۰/۰۰۱	-۰/۴۲۸
۱۷m			۱	-	-	-	-۰/۶۰۹
۱۸m	مدارای سیاسی		۱/۰۱۹	۰/۰۸۴	۱۳/۰۸۵	۰/۰۰۱	-۰/۷۸۱
۱۹m			-۰/۹۱۷	۰/۰۸۱	۱۱/۳۵۸	۰/۰۰۱	-۰/۷۱۵
۲۰m			-۰/۷۰۸	۰/۰۸۱	۸/۷۳۶	۰/۰۰۱	-۰/۵۱۱
۲۱m			-۰/۸۴۶	۰/۰۹۶	۸/۸۲۸	۰/۰۰۱	-۰/۵۱۸
۲۲m			-۰/۹۵۳	۰/۰۹۷	۹/۸۲۵	۰/۰۰۱	-۰/۵۹۱
۲۳m			۱/۱۴۴	۰/۰۹۳	۱۲/۲۹۷	۰/۰۰۱	-۰/۸۰۲
۲۴m			۱/۰۷۶	۰/۰۸۶	۱۲/۵۱۴	۰/۰۰۱	-۰/۸۲۴
۲۵m			-۰/۹۷۱	۰/۰۹۱	۱۰/۶۵۵	۰/۰۰۱	-۰/۶۵۶
۲۶m			۱	-	-	-	-۰/۶۶۴
۲۷m	مدارای اخلاقی		۱/۱۴۶	۰/۱۰۲	۱۱/۱۸۹	۰/۰۰۱	-۰/۶۶۴
۲۸m			۱/۲۸۵	۰/۱۰۵	۱۲/۲۵	۰/۰۰۱	-۰/۷۵۶
۲۹m			۰/۵	۰/۰۶۹	۷/۲۴۱	۰/۰۰۱	-۰/۴۱۴
۳۰m			-۰/۶۹۵	۰/۰۹۳	۷/۵۰۳	۰/۰۰۱	-۰/۴۳
۳۱m			-۰/۸۳۶	۰/۰۹	۹/۳۲۶	۰/۰۰۱	-۰/۵۴۶
۳۲m			۱/۲۰۶	۰/۱۰۱	۱۱/۸۹۹	۰/۰۰۱	-۰/۷۲۸
۳۳m			-۰/۹۹۶	۰/۱۰۶	۹/۴۱۹	۰/۰۰۱	-۰/۵۵۲

جدول ۶. شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری؛ مدارای اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

تفسیر	ملاک	میزان	شاخص برازش	
مطلق	برازش مطلوب	۲/۸۳	DF/CMIN	
غیر قابل قبول	بیشتر از ۰/۰۵	۰/۰۰۱	p-value χ^2	
برازش مطلوب	بیش از ۰/۹۰	۰/۹۱	شاخص نیکویی برازش (GFI)	
تطبیقی	قابل قبول	۰/۸۳	شاخص توکر-لویس (TLI)	
	بیش از ۰/۹۰	۰/۸۵	شاخص برازش تطبیقی (CFI)	
مقتصد	برازش مطلوب	۰/۰۷۳	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	
	بیشتر از ۰/۵	۰/۷۲	شاخص برازش مقتصد هنجار شده (PNFI)	

و در بررسی مدل اندازه‌گیری سازه مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نتایج تحلیل برپایه (شکل ۳)، و (جدول ۷)، نشان داد بارهای عاملی تمامی گویه‌ها بیش از ۰/۴ و در سطح احتمال ۹۵ درصد معنادار هستند. همچنین نتایج برازش مدل، ارائه شده در (جدول ۸)، نشان داد تمامی شاخص‌ها در حد مطلوب یا قابل قبول قرار دارند و مدل از برازش کافی برخوردار است. به این ترتیب، روایی سازه مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مؤلفه‌های آن تأیید می‌شود.

شکل ۳. مدل اندازه‌گیری و بارهای عاملی گویه‌های مربوطه؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

جدول ۷. بارهای عاملی گویه‌های مربوطه؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

گویه	مؤلفه	شاخص	ضریب برآورد شده	خطای معیار برآورد	نسبت بحرانی	سطح معنی داری	ضریب برآورد استاندارد (بار عاملی)
	بعد جمعی	مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۹۶۷
	بعد فرهنگی		۱/۰۴۱	۰/۱۰۹	۹/۵۳۳	۰/۰۰۱	۰/۹۷۶
	بعد سیاسی		۰/۷۸۶	۰/۱۰۳	۷/۶۳۱	۰/۰۰۱	۰/۹۳۵
	بعد اقتصادی		۱/۱۳۹	۰/۱۱۲	۱۰/۱۲۸	۰/۰۰۱	۰/۹۸۷
	بعد زیست‌محیطی		۱/۳۳۶	۰/۱۲۱	۱۱/۰۷۳	۰/۰۰۱	۰/۹۷۵
۱ms	بعد جمعی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۵۸۴
۲ms			۱/۰۳۱	۰/۱۰۵	۹/۷۷۲	۰/۰۰۱	۰/۶۲۴
۳ms			۰/۷۸۵	۰/۱۰۴	۷/۵۵۸	۰/۰۰۱	۰/۴۴۹
۴ms			۰/۸۲۶	۰/۱۰۲	۸/۰۹۴	۰/۰۰۱	۰/۴۸۸
۵ms			۰/۹۴۷	۰/۱۰۹	۸/۶۶۹	۰/۰۰۱	۰/۵۳۲
۶ms	بعد فرهنگی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۶۱۷
۷ms			۱/۱۵۸	۰/۱۰۷	۱۰/۸۷۱	۰/۰۰۱	۰/۶۶۶
۸ms			۱/۱۱۸	۰/۱۰۱	۱۱/۰۶۷	۰/۰۰۱	۰/۶۸۲
۹ms			۰/۹۵۲	۰/۱	۹/۵۳۴	۰/۰۰۱	۰/۵۶۵
۱۰ms			۰/۸۲۵	۰/۱	۸/۲۶۱	۰/۰۰۱	۰/۴۷۶
۱۱ms	بعد سیاسی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۴۶۹
۱۲ms			۱/۱۰۲	۰/۱۵۵	۷/۱۱۸	۰/۰۰۱	۰/۴۹۷
۱۳ms			۱/۷۰۵	۰/۱۹۴	۸/۷۹۷	۰/۰۰۱	۰/۷۵۹
۱۴ms			۱/۲۶۶	۰/۱۷	۷/۴۳۳	۰/۰۰۱	۰/۵۳۵
۱۵ms			۱/۵۵	۰/۱۷۹	۸/۶۶۹	۰/۰۰۱	۰/۷۳۱
۱۶ms	بعد اقتصادی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۶۶۸
۱۷ms			۰/۷۸۵	۰/۰۸	۹/۷۶۵	۰/۰۰۱	۰/۵۴۲
۱۸ms			۰/۹۸۳	۰/۰۸۶	۱۱/۴۸۷	۰/۰۰۱	۰/۶۴۸
۱۹ms			۱/۱۲۵	۰/۰۹۳	۱۲/۰۹۷	۰/۰۰۱	۰/۶۸۸
۲۰ms			۰/۸۱	۰/۰۹۲	۸/۸۴۹	۰/۰۰۱	۰/۴۸۸
۲۱ms	بعد زیست‌محیطی		۱	-	-	۰/۰۰۱	۰/۷۷۸
۲۲ms			۰/۷۸۱	۰/۰۶۷	۱۱/۵۸۲	۰/۰۰۱	۰/۵۸۶
۲۳ms			۰/۷۶۴	۰/۰۶۵	۱۱/۷۲۸	۰/۰۰۱	۰/۵۹۳
۲۴ms			۰/۹۴۷	۰/۰۶۹	۱۳/۷۵	۰/۰۰۱	۰/۶۸۱
۲۵ms			۰/۹۰۸	۰/۰۶۵	۱۴/۰۴۸	۰/۰۰۱	۰/۶۹۴

جدول ۸. شاخص‌های برازش مدل اندازه‌گیری مسئولیت‌پذیری اجتماعی - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

شاخص برازش				ملاک	تفسیر
مطلق	DF/CMIN	۳/۰۴	۰/۰۰۱	کمتر از ۵	برازش مطلوب
	p-value χ^2			بیشتر از ۰/۰۵	غیر قابل قبول
	شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۲		بیش از ۰/۹۰	برازش مطلوب
تطبیقی	شاخص توکر-لوئیس (TLI)	۰/۸۷		بیش از ۰/۹۰	قابل قبول
	شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۳		بیش از ۰/۹۰	برازش مطلوب
	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۷۳		کمتر از ۰/۰۸	برازش مطلوب
مقتصد	شاخص برازش مقتصد هنجار شده (PNFI)	۰/۷۱		بیشتر از ۰/۵	برازش مطلوب

در بررسی رابطه بین متغیرهای تحقیق از آزمون همبستگی پیرسون استفاده شد که نتایج برپایه (جدول ۹)، ارائه گردید. طوری که می‌توان اذعان داشت بین دین‌داری و مدارای اجتماعی - بین دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی - بین مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مدارای اجتماعی، رابطه مثبت معنی‌داری وجود دارد.

جدول ۹. نتایج آزمون همبستگی پیرسون - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

مسئولیت‌پذیری اجتماعی	دین‌داری	مدارای اجتماعی	
مدارای اجتماعی		۱	ضریب همبستگی
			سطح معنی‌داری
دین‌داری	۱	۰/۴۱	ضریب همبستگی
		۰/۰۰۱	سطح معنی‌داری
مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۱	۰/۲۲۲	ضریب همبستگی
		۰/۰۰۱	سطح معنی‌داری

برای آزمون فرضیه‌ها از مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شد. در نخستین گام، برازش مدل ارزیابی شد تا مشخص شود که مدل ساختاری از کفایت لازم برخوردار است یا خیر. نتایج برازش مدل برپایه (جدول ۱۰)، ارائه گردید. هرچند سطح معناداری آماره χ^2 دو برابر ۰/۰۰۱ است و براساس ملاک معمول (بزرگتر از ۰/۰۵)، قابل قبول محسوب نمی‌شود، اما سایر شاخص‌های برازش نشان‌دهنده عملکرد مناسب مدل هستند. مقدار نسبت بحرانی به درجه آزادی (CMIN/DF) برابر ۱/۷۳، شاخص نیکویی برازش (GFI) برابر ۰/۹۶، شاخص برازش تطبیقی (CFI) برابر ۰/۹۸، شاخص توکر-لوئیس (TLI) برابر ۰/۹۸، شاخص برازش مقتصد هنجار شده (PNFI) برابر ۰/۷۷ و مقدار ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA) برابر ۰/۰۴۴ به دست آمد. تمامی این مقادیر در محدوده قابل قبول یا مطلوب قرار دارند. در نتیجه، مدل ساختاری ارائه شده از برازش مطلوب برخوردار است و می‌توان برای آزمون روابط میان متغیرها به آن اتکاء کرد.

جدول ۱۰. شاخص‌های برازش مدل ساختاری رابطه؛ دین‌داری و مدارای اجتماعی با میانجیگری مسئولیت‌پذیری اجتماعی - (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

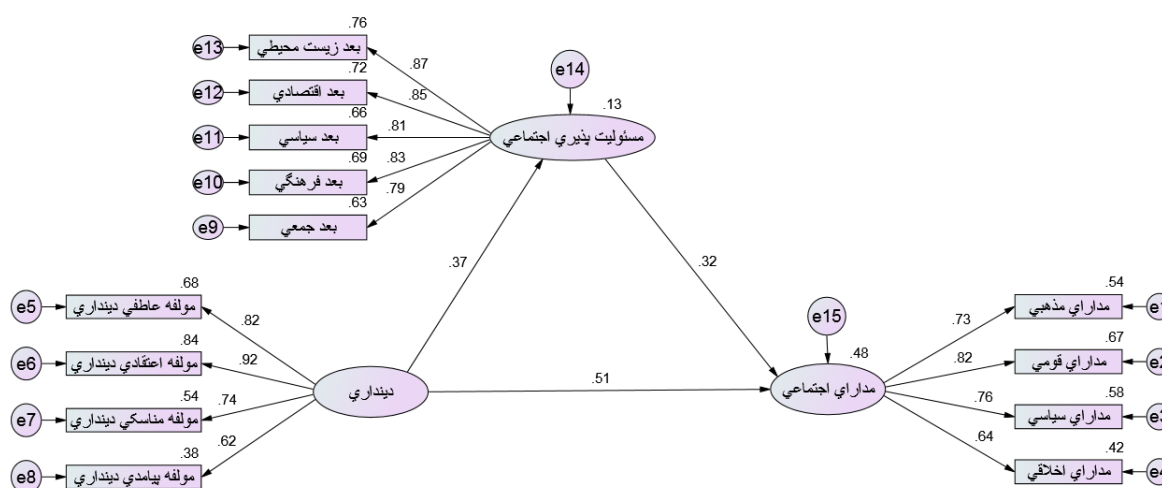
شاخص برازش				ملاک	تفسیر
مطلق	DF/CMIN	۱/۷۳	۰/۰۰۱	کمتر از ۵	برازش مطلوب
	p-value χ^2			بیشتر از ۰/۰۵	غیر قابل قبول
	شاخص نیکویی برازش (GFI)	۰/۹۶		بیش از ۰/۹۰	برازش مطلوب
تطبیقی	شاخص توکر-لوئیس (TLI)	۰/۹۸		بیش از ۰/۹۰	برازش مطلوب
	شاخص برازش تطبیقی (CFI)	۰/۹۸		بیش از ۰/۹۰	برازش مطلوب
	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد (RMSEA)	۰/۰۴۴		کمتر از ۰/۰۸	برازش مطلوب
مقتصد	شاخص برازش مقتصد هنجار شده (PNFI)	۰/۷۷		بیشتر از ۰/۵	برازش مطلوب

برای آزمون فرضیه‌های پژوهش، از مدل‌سازی معادلات ساختاری و جهت بررسی اثر میانجی، از روش بوت‌استرپ استفاده شد. نتایج تحلیل مدل برپایه (جدول ۱۱) و (شکل ۴)، ارائه شده است. براساس یافته‌ها، متغیر دین‌داری اثر مثبت و معناداری بر مدارای اجتماعی شهروندان شهر تبریز دارد ($t = ۸/۶۷$, $p = ۰/۰۰۱$). مقدار ضریب مسیر برابر با ۰/۵۱ است؛ بدین معنا که با افزایش یک واحد در میزان دین‌داری، میزان مدارای اجتماعی به اندازه ۰/۵۱ واحد افزایش می‌یابد. همچنین، دین‌داری اثر مثبت و معناداری بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شهروندان دارد ($t = ۶/۵۰$, $p = ۰/۰۰۱$). ضریب مسیر این رابطه برابر با ۰/۳۷ است؛ یعنی افزایش یک واحد در دین‌داری، موجب افزایش ۰/۳۷ واحدی در مسئولیت‌پذیری اجتماعی می‌شود. نتایج نشان می‌دهد مسئولیت‌پذیری اجتماعی نیز اثر مثبت و معناداری بر مدارای اجتماعی دارد ($t = ۵/۹۰$, $p = ۰/۰۰۱$). و شدت این اثر برابر ۰/۳۲ است؛ بنابراین هر یک واحد افزایش در

مسئولیت‌پذیری اجتماعی، موجب افزایش ۰/۳۲ واحدی در میزان مدارای اجتماعی شهروندان می‌شود. همچنین اثر غیرمستقیم دین‌داری بر مدارای اجتماعی از طریق مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سطح اطمینان ۹۵ درصد معنادار گزارش شده است ($p = ۰/۰۰۵$). براین اساس، می‌توان نتیجه گرفت که مسئولیت‌پذیری اجتماعی در رابطه بین دین‌داری و مدارای اجتماعی نقش میانجی مؤثر ایفاء می‌کند.

جدول ۱۱. نتایج مدل ساختاری برای رابطه دین‌داری و مدارای اجتماعی با میانجیگری مسئولیت‌پذیری اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

مسیر	ضریب برآورد شده	خطای معیار برآورد	مقدار t	سطح معنی‌داری	ضریب برآورد استاندارد
اثر مستقیم دین‌داری بر مدارای اجتماعی	۰/۴۴۹	۰/۰۵۲	۸/۶۷۴	۰/۰۰۱	۰/۵۱
اثر مستقیم دین‌داری بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی	۰/۳	۰/۰۴۶	۶/۵۰۳	۰/۰۰۱	۰/۳۶۵
اثر مستقیم مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر مدارای اجتماعی	۰/۳۴	۰/۰۵۸	۵/۹۰۱	۰/۰۰۱	۰/۳۱۷
اثر غیر مستقیم دین‌داری بر مدارای اجتماعی	۰/۱۰۲	۰/۰۲۷	-	۰/۰۰۵	۰/۱۱۶

شکل ۴. مدل ساختاری رابطه دین‌داری و مدارای اجتماعی با میانجی‌گری مسئولیت‌پذیری اجتماعی- (مأخذ: یافته‌های پژوهشی، ۱۴۰۴)

نتایج کلی تحلیل مدل ساختاری نشان داد که ۴۸ درصد از تغییرات مدارای اجتماعی شهروندان توسط متغیرهای دین‌داری و مسئولیت‌پذیری اجتماعی تبیین می‌شود. بیشترین تأثیر مستقیم بر مدارای اجتماعی مربوط به دین‌داری با ضریب ۰/۵۱ است. همچنین ۱۳ درصد از تغییرات مسئولیت‌پذیری اجتماعی توسط متغیر دین‌داری تبیین می‌شود.

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

پژوهش حاضر نشان داد که بررسی رابطه میان دین‌داری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و مدارای اجتماعی، صرفاً محدود به یک همبستگی ساده میان نگرش‌ها و رفتارهای فردی نیست، بلکه به شبکه‌ای پیچیده از سازوکارهای معنا، هویت و اخلاق اجتماعی وابسته است. تحلیل نظری روشن ساخت که هر سه متغیر در بستری مشترک از ارزش‌های جمع‌گرایانه، هنجارهای اخلاقی و سازوکارهای روانی-اجتماعی رشد می‌کنند. به بیانی، دین‌داری در سطح تجربه زیسته، نه تنها حامل مجموعه‌ای از باورهاست، بلکه منبعی برای بازتولید ارزش‌هایی است که پایه‌های زندگی مشترک و ظرفیت مدارا را تقویت می‌کنند. مطالعه انجام‌شده نشان می‌دهد که رابطه میان دین‌داری و مدارای اجتماعی از طریق سازوکارهایی عمل می‌کند که ماهیت آن‌ها بیشتر «کارکردی» است تا «شعاری». دین‌داری زمانی می‌تواند به گنش‌های مداراجویانه بینجامد که از سطح مناسکی فراتر رفته و به ساحت اخلاق و مسئولیت‌پذیری برسد. پیوند میان دین‌داری و مسئولیت‌پذیری نشان می‌دهد که افراد در چارچوب ارزش‌های دینی، نوعی تعهد نسبت به دیگری و جامعه پیرامون خود تعریف می‌کنند؛ تعهدی که پیامد آن ایجاد نگرشی بازتر و غیر خصمانه نسبت به تفاوت‌هاست. بنابراین، مسیر اثرگذاری دین‌داری بر مدارا از طریق «درونی‌سازی مسئولیت» و «تبدیل باور به عمل اجتماعی»، قابل فهم است. در سطح ساختار اجتماعی، نتایج تحقیق بیانگر آن است که شهر تبریز به عنوان یک بستر چندقومیتی و چندفرهنگی، فضای مناسبی برای مطالعه این روابط فراهم کرده است. وجود تنوع اجتماعی، اهمیت مدارا را دوچندان می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه هویت دینی و احساس مسئولیت اجتماعی می‌توانند کارکرد انسجام‌بخش ایفاء کنند. تحلیل داده‌ها آشکار ساخت که مواجهه شهروندان با تفاوت‌های فرهنگی، مذهبی و سیاسی تنها در صورتی می‌تواند به تعامل مثبت منجر شود که ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در رفتارهای روزمره تثبیت شده باشد. این امر

به‌ویژه در جوامعی که تنش‌های هویتی یا گسست‌های اجتماعی تجربه می‌کنند، اهمیت بیشتری می‌یابد. بررسی حاضر نشان می‌دهد که ارتقای مدارای اجتماعی نیازمند برنامه‌هایی است که هم‌زمان سه حوزه را تقویت کنند: آموزش اخلاق دینی، پرورش مسئولیت اجتماعی و ترویج مهارت‌های تعامل مدنی. مدل مفهومی پژوهش پیشنهاد می‌کند که سیاست‌گذاری فرهنگی و اجتماعی باید بر راهبردهایی متمرکز شود که دینداری را با ابعاد اخلاقی و اجتماعی آن تقویت کند و به‌جای تأکید صرف بر مناسک، به تقویت ارزش‌هایی چون احترام، شفقت، عدالت و حس تعهد نسبت به دیگران بپردازد. این رویکرد می‌تواند الگوی مؤثری برای مدیریت اجتماعی و کاهش تنش‌های فرهنگی در کلان‌شهرها باشد. درنهایت، یافته‌های این تحقیق مسیرهای جدیدی برای پژوهش‌های آینده می‌گشاید. نقش میانجی مسئولیت‌پذیری اجتماعی نشان داد که رفتارهای اخلاقی و مدنی واسطه‌ای کلیدی میان هویت دینی و ظرفیت مدارا هستند؛ اما این تنها یکی از سازوکارهای ممکن است. مطالعات آینده می‌توانند نقش عناصر دیگری همچون سرمایه اجتماعی، رضایت از زندگی، اعتماد نهادی یا سبک‌های هویتی را در این رابطه بررسی کنند. همچنین انجام پژوهش‌های مقایسه‌ای در شهرهای مختلف ایران می‌تواند به فهم بهتر تفاوت‌های فرهنگی و نقش آن‌ها در شکل‌دهی رفتارهای مداراگرانه کمک کند. چنین چشم‌اندازی می‌تواند به تدوین سیاست‌های جامع‌تری برای توسعه فرهنگ مدارا و افزایش انسجام اجتماعی در سطح ملی منجر شود.

منابع

- امیری، محمد، کریمی، مجیدرضا، خدای، علیرضا. (۱۳۹۹). *تبیین جامعه‌شناختی رابطه الگوهای دین‌داری و متغیرهای جمعیتی با رواداری اجتماعی (مورد مطالعه: قومیت‌های ساکن در شهرستان کازرون)*. فصلنامه علمی پژوهشی-اسلام و مطالعات اجتماعی، دوره ۸، شماره ۳؛ (پیاپی ۳۱)، ۲۲۱-۱۸۳.
- اونی، ناز محمد، حق، ناصر، صوفی‌خجسته، عبدالخلیل. (۱۳۹۸). *بررسی رابطه بین میزان دین‌داری با میزان مدارای اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه‌های شهر کلاله*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات جامعه‌شناسی، دوره ۱۲، شماره ۴۲، ۱۲۴-۱۰۳.
- ایمان، محمدتقی، مرادی، گل‌مراد، جلالیان‌بخشنده، وجیهه. (۱۳۸۹). *بررسی ارتباط بین مسئولیت اجتماعی جوانان و احساس امنیت اجتماعی (مورد مطالعه شهر مشهد)*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات امنیت اجتماعی، شماره ۲۴، ۱۴۰-۱۱۷.
- پاک‌زمان‌قمی، محمدمبین، نیازی، محسن. (۱۴۰۰). *بازبینی رابطه دین‌داری و نامداراگری (مورد مطالعه: شهر کاشان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-اسلام و مطالعات اجتماعی، دوره ۹، شماره ۲؛ (پیاپی ۳۴)، ۱۸۸-۱۵۳.
- پودینه، مرضیه، حسینقلی‌زاده، رضوان، مهران، بهروز. (۱۳۹۷). *مسئولیت‌پذیری اجتماعی مدرسه؛ مطالعه موردی: دو مدرسه متوسطه دخترانه شهر مشهد*. فصلنامه علمی پژوهشی-رویکردهای نوین آموزشی، دوره ۱۳، شماره ۲، ۱۰۲-۹۵.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۹۷). *نظم و زوال سیاسی*. ترجمه: رحمن قهرمانپور. چاپ اول، تهران: انتشارات روزنه.
- قاسمی، مهدی، بادسار، محمد، فتحی، سهیلا. (۱۳۹۷). *بررسی نقش میانجی دین‌داری در تحلیل عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشجویان*. فصلنامه علمی پژوهشی-جامعه‌شناسی کاربردی، دوره ۲۹، شماره ۱، ۲۰۷-۱۸۹.
- کوزر، لوئیس آلفرد. (۱۳۹۳). *زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی*. ترجمه: محسن ثلاثی. چاپ نوزدهم، تهران: انتشارات علمی.
- محمدشفیعی، مجید، احمدزاده، سمیه. (۱۳۹۶). *تأثیر چابکی سازمانی و مسئولیت اجتماعی شرکت بر تصویر برند*. فصلنامه علمی پژوهشی-مدیریت برند، دوره ۵، شماره ۹، ۵۱-۳۶.
- میرزائی، مجتبی، میرزایی، حسین، آوریده، سولماز، شهپوری، هما. (۱۴۰۲). *مطالعه تأثیر علل دینی و سرمایه اجتماعی بر میزان مدارای اجتماعی*. فصلنامه علمی پژوهشی-فرهنگ در دانشگاه اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۱، ۱۹۱-۱۶۵.
- میرمحمدی، منیرسادات، حقیقتیان، منصور، جهانبخش، اسماعیل. (۱۳۹۵). *عوامل اجتماعی-فرهنگی مؤثر بر مسئولیت‌پذیری جوانان شهر تهران*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات راهبردی ورزش و جوانان، دوره ۱۵، شماره ۳۴، ۱۶۷-۱۵۱.
- نیکخواه، هدایت‌الله، ولی‌پور، زهرا، سرافراز، پرریان، آهوقلندری، سیده‌زینب. (۱۴۰۰). *سنجش تعیین‌کننده‌های اجتماعی مؤثر بر مدارای اجتماعی در شهر بندرعباس*. فصلنامه علمی پژوهشی-رفاه اجتماعی، دوره ۲۰، شماره ۷۸، ۱۸۰-۱۳۹.
- یزدان‌پناه، لیلا، حکمت، فاطمه. (۱۳۹۳). *بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی جوانان (مطالعه دانشجویان دانشگاه شهید باهنر کرمان)*. فصلنامه علمی پژوهشی-مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۸، شماره ۲، ۱۵۲-۱۲۸.
- Afrilsah, Muh. (2024). Investigating The Role Of Religion In Shaping Moral Values And Social Norms. Mahogany Journal De Social, 1(1), 29-36.

- Alshehri, Faisal. Fotaki, Marianna. Kauser, Saleema. (2021). **The Effects Of Spirituality And Religiosity On The Ethical Judgment In Organizations**. Journal Of Business Ethics, 174(3), 567-593.
- Berkowitz, Marvin W. Bier, Melinda. (2014). **Research-Based Character Education**. The ANNALS Of The American Academy Of Political And Social Science, 591(1), 72-85.
- Jang, Sung Joon. Johnson, Byron R. (2024). **Religion And Rehabilitation As Moral Reform: Conceptualization And Preliminary Evidence**. American Journal Of Criminal Justice, 49(1), 47-73.
- Junaidi, Junaidi. Wicaksono, Ready. Hamka, Hamka. (2022). **The Consumers' Commitment And Materialism On Islamic Banking: The Role Of Religiosity**. Journal Of Islamic Marketing, 13(8), 1786-1806.
- Parvatiyar, Atul. Sheth, Jagdish N.. (2023). **Confronting The Deep Problem Of Consumption: Why Individual Responsibility For Mindful Consumption Matters**. Journal Of Consumer Affairs, 57(2), 785-820.
- Rashid, M. (2023). **The Role Of Religion In Shaping Social Attitudes And Values**. Liberal Journal Of Language & Literature Review, 1(01), 35-44.
- Schwartz, Shalom H. (2012). **An Overview Of The Schwartz Theory Of Basic Values**. Online Readings In Psychology And Culture, 2(1), 1-20.